

**КЫРГЫЗ ФИЛОЛОГИЯСЫ**  
**КЫРГЫЗСКАЯ ФИЛОЛОГИЯ**  
**KYRGYZ PHILOLOGY**

*Маурабов А.А.*

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ТУУГАНЧЫЛЫК ТЕРМИНДЕРИНИН  
 ФУНКЦИОНАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК МИКРОСИСТЕМАСЫНДА  
 ГЕТЕРОНИМДИК ЖАНА ГИПОНИМДИК КАТЫШТАР**

*Маурабов А.А.*

**ГЕТЕРОНИМИЧЕСКОЕ И ГИПОНИМИЧЕСКОЕ ОТНОШЕНИЕ В  
 ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ МИКРОСИСТЕМЕ ТЕРМИНОВ  
 РОДСТВА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

*A.A. Mashrabov*

**HETERONIM AND HYPONYM RELATION IN FUNCTIONALLY-SEMANTIC TO  
 MICROSYSTEM OF TERMS COGNATION IN KIRGHIZ LANGUAGE**

УДК: 81.286.4

Бул макалада кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдериндеги гетеронимдик жана гипонимдик катыштар каралган. Иликтөөдө өзгөчө усул колдонулуп, тилдик фактылар мааниден формасына карай онома-сиологиялык мүнөздө анализденген. Кыргыз тилиндеги тууганчылык «ата» термининин үлгүсүндө түрк тилде-ринин генетикалык жалпылыгы жана ар түрдүүлүгү ачылып берилген. Кыргыз тилиндеги тууганчылык тер-миндеринин функционалдык-семантикалык микросисте-масындагы гетеронимдик жана гипонимдик мамиле-лерге жалпы мүнөздөмө берүүгө аракет жасалды.

**Негизги сөздөр:** ата, чоң ата, таяке, аба, жашы улуу адамдарга кайрылуу, маани, семантика, функционалдык-семантикалык микросистема, тууганчылык, гетеронимия, терминдер, гипонимия, мамиле.

В данной теме изучено гетеронимическое и гипони-мическое отношение в функционально-семантическом микросистеме терминов родства в кыргызском языке. При изучении данной проблемы применены своеобразный метод онома-сиологического характера, в котором является анализ языковых фактов направляется от значений к их формам. Раскрыты значения и выражения термина прямого родства на примере «отец» в тюркских языках и их генетическую общность и генетическую разновидность. Попытались дать общую характеристику гетронимическому и гипонимическому отношению в функционально-семантической микросистеме терминов родство в кыргызском языке.

**Ключевые слова:** отец, бабушка, дядя, старший брат отца, форма обращения к пожилым людям, значение, семантика, функционально-семантическая мик-росистема, родство, гетеронимия, термины, гипонимия, отношение.

In given to the theme heteronim and huponymrelation is studied in functionally-semantic to the microsystem of terms of cognation in a kirghizlanguage. At a study given problems are applied original method of онома-сиологического character in

that there is an analysis of language facts directed from values to their forms. Values and expressions of term of direct cognation are exposed on an example " father" in turkic languages and their genetic community and genetic variety. Made an effort give general description of heteronym and huponym relation in functionally-semantic to the microsystem of terms cognation in a kirghiz language.

**Key words:** father, grand-dad, uncle, elder brother of father, form of address to the elderly men, values, semantics, functionally-semantic microsystem, heteronim, terms, huponym, relation, cognation.

Түрк тилдеринде тууганчылык терминдеринин мааниси кээде генетикалык жалпылыкта, кээде генетикалык ар түрдүүлүктө болушат, алар түздөн-түз лексикалык бирдиктер аркылуу берилет. Э.В.Севортяндын сөздүгүндө (мындан ары кыскар-тылган түрдө ЭСТЯ) **“ата”** маанисинде *ата* жана *акка* эки сөз белгиленген. Аталган эмгекте бул сөздөрдүн көп маанилүүлүгү жана көп функцио-налдуулугу белгиленет. Мисалы, *ата*: 1) **“ата”**, (*отец*), **“ата”** (*пapa*), 2) **“атага карата чоң ата”** (*дед по отцу*), 3) **“аба”** (*дядя*), 4) *ага* (*старший брат*), 5) **“эркек”** (*самец*), 6) **“кайын ата”** (*свекор, тeсть*), 7) **“өкүл ата”** (*крестный*) маанилерге ээ. Бул бардык терминдердин мааниси эркектерге тийиштүү туюнтулат. Бирок, белгилеп кетүүчү нерсе, **ата** лексеманын семантикалык структурасында борбор-дук (гегемондук) маани негизинен патриархалдык синген үрп-адатка байланыштуу-уруунун башчысы же үй-бүлөнүн негизги м.а. **“ата”**, **“чоң ата”**<sup>1</sup> көрсөтүлгөн.

<sup>1</sup>Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские основы на гласные.-М.: Наука, 1977. - с. 200.

Жалпы түркий тилдеринде тууганчылыкты билдирген *ата* термининин көп маанилүүлүгү улгайган адамдарга урмат көрсөтүү белгисинде кайрылып колдонулганда байкалат жана сылыктык кызматты аткарат. Мындан сырткары, кээ бир түрк тилдеринин айрым диалектилеринде, мисалы, түркмөндөрдө, *ата* сөзү аял жактарга да кайрылуу формасында колдонулат, улуу жаштагы аялдарды аташат<sup>2</sup>.

*Ата* маанидеги термин-сөзү супплетивдик-гетеронимикалык катышта тууганчылык мааниси бар башка термин сөздөрү менен өзгөчө функционалдык-семантикалык микросистеманы (ФСМ) түзүшөт: *ата-баба, ата-бала, ата-эне* ж.б.

Гетеронимикалык катыш түрдүү уңгудагы бирдиктердин парадигматикалык байланышында түрдүү морфемалык-семантикалык структурада пайда болот. Гетеронимикалык катыш – “категориалдык жана дифференциалдык белгилери менен бири-бирин шарттаган негизде түздөн-түз системалык катышта түрдүү уңгунун болуусу, анын табияты-гетеронимия деп айтылары максатка ылайыктуу..., андыктан ушул термин бири-бирине туура келген түшүнүктөрдүн (корреляты) - алардын “түрдүү аталыштагы” спецификасынжакшы чагылдырат. Түрдүү уңгудагы бирдиктердин табияты системалык катышка, түздөн-түз алардын мамилештиги аркылуу киришет, регулярдуу катарда бир өңчөй бирдиктер-супплетивизм деп айтуу максатка ылайыктуу (морфологиялык супплетивизм ар түрдүүлүк катары морфемалык корреляцияларда көрүнөт). Мына ошондуктан ушул термин түрдүү уңгулуу корреляттардын бир түрдүү корреляттардын үлгүсү боюнча бири-бирин “толуктоо” жөндөмдүүлүгүн белгилейт<sup>3</sup>. Ушул аныктамага негизденип, түрк тилдеринде тууганчылык терминдерин бири-бири менен байланыштырып турган гетеронимикалык катыштар деп ойлоого болот. Мындайча айтканда, *ата “отец” баба “дед”* сөзү менен гетеронимикалык байланыш ээ: *ата-баба “отец-дед”, эне “мать”, ата-эне, бала “дитя”, ата-бала “отец-дитя”*. Термин*бала* табигый роддук катышына карата бейтараптын басымдуулугу менен эркек балага да, кыз балага да, семантикасы айырмасыз болот. Мындан сырткары, *ата “отец”* функционалдык-семантикалык *аба, эже* сөздөрү менен байланышта болушат: *аба “ата тарабынан аба”, эже “ата тарабынан эже”*.

Функционалдык-семантикалык микросистемаларда бирденбир гетеронимикалык катыштагы мүчөлөрү туугандык терминдер болуп эсептелет: *чоң ата “дед”, эне “мать”, бала “дитя”* жалпылоочу (категориялык) мааниге ээ. Бул маанилер гиперонимдик мүнөздө функционалдык-семантикалык микросистемалардын мүчөлөрүнүн катышына карай болушат. Функционалдык-семантикалык микросис-

теманын белгилүү мүчөлөрү гипонимдер болуп саналат. Гипоним өзгөчө лингвистикалык түшүнүк катары гиперонимдик түшүнүктүн курамына кирет. Гипонимдик-гиперонимикалык катыштарда түрдүк-вид (түр) катыштар иш жүзүнө ашырылат. Гипонимдер жана гиперонимдердин мүнөзү жөнүндө А.А. Новиков мындай деп жазат: “Гипонимия характеризуются привативными оппозициями единиц, включенных дистрибуцией, совместимыми подчиненными понятиями..., лексическая единица слон вступает как гипоним по отношению к животным, тюльпан-по отношению как цветок, день – по отношению к суткам и т.д. Наоборот, с точки зрения обратного отношения (супердинации), животное, цветок, сутки будут вступать как гипоронимы по отношению к соответствующим словам.

Гипоними, подчиненные логически одному и тому же гиперониму, выступают по отношению друг к другу как согипоними: слон, лев, тигр, барс... (животное), тюльпан, роза, астра... (цветок), день, ночь, утро, вечер... (сутки) и т.п. Это отношение эквивалентно противопоставленным единицам”<sup>4</sup>.

Ушул гипонимикалык катыштык жөнүндө аныктама, биз изилдеген тилдеги туугандык терминдер үчүн да толук мүнүздүү болуп эсептелет. Кыргыз тилинде *ата “отец”* мааниде катышкан туугандык термин бир нече функционалдык-семантикалык микросистеманы түзөт, мүчөлөрдүн ортосунда, гипонимикалык мүнөздө болгон, түрдүк-вид катышына ээ. Мисалы, *ата* жана *эне* тууганчылык терминдеринин жардамы менен логико-семантикалык микропарадигма (гиперонимикалык микросистема) *“ата-эне”(родитель)* мааниде түзүлөт. Логикалык-семантикалык микропарадигманын мүчөлөрү гипонимдер болуп саналат: *ата “отец”, эне “мать”*. Кыргыз тилинде *ата* гипоними *баба “дед”* гипонимдери менен *“ата-бабалар”, “бабалар”* мааниде, *бала “дети”* гипоними менен *“ата-бала”*-функционалдык-семантикалык микросистеманы *“жыйынды”* мааниде түзүшөт. Көпчүлүк учурларда (*ата, бала, ж.б.*) гипонимдери гетеронимдер деп аталчуларга дал келет. Гетероним гетеронимиялар түшүнүгүнө катышы бар. Гетеронимия – бул “касиет” ар түрдүү уңгулардын бирдиги, системалык катышка түздөн-түз өз ара бири-бирин шарттаган категориялардык жана дифференциалдык белгилердин негизинде пайда болушат.

Кыргыз тилинде тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистемасында: *ата-баба “отец-дед”, ата-эне “отец-мать”, ата-бала “отец-дитя” - “бала”* алардын гипонимикалык мүчөсү, гетеронимдерге дал келет. *ата жана баба, ата жана эне, ата жана бала* терминдеринин ортосунда гетеронимикалык да катыштык бар.

Мындай учурларда функционалдык-семантикалык микросистеманын мүчөлөрү гипонимдердин

<sup>2</sup> Караньз. Севортян Э.В. Көрсөтүлгөн эмгекте. 121-б.

<sup>3</sup> Конечкая В.Г. Супплетивизм в германских языках. – М.: Наука, 1973, - с. 15.

<sup>4</sup> Новиков А.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982, - с. 241.

жана гетеронимдердин мүнөзүн өз ичине камтышат, андан тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык синкретизми байкалат. Өз кезегинде, гипоним жана гетероним лингвистикалык планда ар түрдүү кубулуштар деп айтууга болот. Жогору да айтылгандай, гипонимдер гиперонимия жана гиперонимикалык катыштар түшүнүгү менен, ал эми гетероним гетеронимия жана гетеронимикалык катыштар түшүнүгү менен байланыштуу. Гетеронимдер жана алардын функционалдык-семантикалык микросистеманын мүчөлөрүнүн мамилеси туруктуу ассоциативдик байланышка негизделет. Гетеронимдер жана алардын катышынан гипонимдер айырмаланып, алардын катышысыяктуу байланышка негизделбейт. Гипонимикалык катыштарда дайыма эле туруктуу ассоциативдик байланыш боло бербейт. Гипонимикалык катыш тууганчылык терминдеринин логика-семантикалык микросистеманын мүчөлөрүнүн аралыгында жүрөт *ата* жана *аба* (“*ата-аба, ата тарабынан аба*”, *ата-аба*), *ата-эже* (“*ата-эже, ата тарабынан эже*”). Бул микросистемаларда алардын парадигмаларынын мүчөлөрү дайыма эле бири-бири менен туруктуу байланыша бербейт. “*ата*” жана “*аба*” (*ата жана аба*) “*ата тарабынан аба*”, *ата* жана *аба* (*ата жана эже*) “*ата жана эже, эне тарабынан тай эже*” тууганчылык катыштыкка ээ болуп, *ата* жана *таеже* (*ата жана тай аке*) “*ата жана таеже, эне тарабынан таеже*”, *ата* жана *тага* (*ата жана тай аке*) “*отец и тага, эне тарабынан тага*” терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистемасынын парадигмаларынын мүчөлөрүнөн айырмаланат. Тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистемасы болсо *ата – тай эже, ата* жана *тай аке* балдарынын жана жээндеринин катышына карай аныкталат. Балдарында аталары менен, тай акелери, эне тарабындагы тай эжелери менен түздөн-түз тууганчылыгы бар. Тууганчылык катыш терминдердин функционалдык-семантикалык микросистемасынын ортосунда ар түрдүү болуп саналат: *ата-бала* “*отец*” и “*дитя*”, *бала-аба* “*отец*” жана “*дядя*”. Биринчи функционалдык-семантикалык микросистемалар мүчөлөрүнүн ортосундагы тууганчылык катыш-түздөн-түз, тике, ал эми экинчи функционалдык микросистема-аркылуу тууганчылык *бала* жана *аба*, ошондой эле *бала* жана *эже* балдарынын атасына карата катышы менен аныкталат. Белгилөөчү нерсе, бир эле катыш бир катар тууганчылык катышка дал келиши мүмкүн: бир, ошол эле жүз-бир тууган балдарынын катышына карай ата болуп саналат, тай аке- энесинин бир туугандарынын катышына карата, чоң ата - бир тууган неберелеринин катышына карата, эгерде алар болсо, эринин аялына карата катышы, ага - бир тууганага-инилерине, эже-синдилерине карата катышы, күйөө-аялынын ата-энесине жана анын өзүнөн чоң бир туугандарынын катышына карата, уул - ата-энесинин катышына карата, небере - чоң ата жана чоң энесинин катышына карата, жээн - тай

аке жана тай эжелеринин катышына карата, жезде-аялынан кичүү бир тууган инилери, синдилерине жана синдилеринин эрлеринин катышына карата ж.б. Түрдүү тууганчылык байланыш катышты бир эле, ошол эле жүздө дагы да улантууга мүмкүн. Ушундай семантикалык мүнөздөмө тике жана кыйыр туугандык мамилелер тууганчылык терминдердин функционалдык-семантикалык микросистемасынын бардык парадигмаларнын мүчөлөрүнө таандык. Тууганчылык терминдеринин ушундай өзгөчөлүктөрүнүн натыйжасында, жалпысынан тууганчылык терминдери, алардын баары катышты (мамилени) туюндурат деп илимий булактарда адилеттик менен белгиленет. Катыш-салыштыруунун ыкмасы же эки буюмду биргеликте карап көрүү, бул салыштыруунун негизинде бирине же экөөнө тең, кээде катыштын өзүнө ысым ыйгарылат. Катышты туюндуруучу-сөздөр, салыштырма сөздөр деп аталат. Салыштырма сөздөр, андан башка, алар катыштын өзгөчө белгилерине ээ, кандайдыр бири-бирин түшүндүргөн жана бирге гана болууга жөндөмдүү. Тууганчылык терминдери салыштырма сөздөрдүн бир түрдүүлүгүн көрсөтөт<sup>5</sup>. Салыштырма тууганчылык терминдеринин мүнөзү эки жакка тең, эки тараптуу (мындын ары көп тараптуу) адамдардын ортосундагы тууганчылык катышты билдирет. Бул эки жакка бирдей жана эки тараптуу тууганчылык терминдери функционалдык-семантикалык алардын микросистемасын кандайдыр өзгөчө функционалдык-семантикалык микросистемасын так аныктоого жардам берет; Жогоруда келтирилген тизмек (ата “отец” термини катарында алардын мүчөлөрүнүн бирөө катышса) жалпы категориалдык маани “тике тууганчылык” боюнча биригет. Парадигматикалык катар тизмектин мүчөлөрүнүн ортосунда ар бир функционалдык-семантикалык микросистемада дифференциалдык маанилер (белгилер) бар. Мисалы, *ата-чоң ата* микросистемада үч дифференциалдык белгиси бар: *жааш деңгээли, туугандык мүнөзү, социалдык орду*; *ата-эне* микросистемада: үчөө: *табигый род* (жынысына карата), *туугандык деңгээли, социалдык орду*; *ата-бала* микросистемада үчөө: *жааш деңгээли, табигый род* (эркек//кыз), *социалдык орду*.

Кыргыз тилинде тууганчылык термини *ата* “отец” маанисинде доминаттык (негизги белги) синонимдик тизмеги (*ата-аке*) “*ата*” болуп саналат, кыргыз тилинин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” (КОС) “*ата*” (*отец*) маанисинде *ата, аке // эке* терминдери аркылуу берилет. Бул жөнүндө жогоруда берилген.

Жогоруда белгиленгендей кыргыз тилинде *ата* сөзү башка тууганчылыкты билдирген башка сөздөр менен функционалдык-семантикалык микросистеманын белгилүү парадигматикалык катар тизмектин

<sup>5</sup>Джафаров Г.Г. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка // Советская тюркология. 1974. №3-с. 19.

түзүшөт (ФСМС): 1) гиперо-гитеронимикалык микросистема: *ата-эне* “*ата-эне*” (родители) мааниде, *ата-чоң ата* “бабалар” маанисинде” (предки), *ата-бала* “жыйындысы” (совокупность) мааниде; 2) гиперо-гипонимикалык микросистема: *ата-аба* “*ата*” - “*ата тарабынан аба*”, *ата-эже* “*ата*” - “*ата тарабынан эже*”. Бул ФСМС, алардын составдык компоненттери жалпы интегралдык маани –“тике тууганчылык” мааниге ээ жана бир эле мезгилде түрдүү катышка карата бири-биринен айырмаланат, дифференциалдык белгилерге, ар бири өзүнчө таандык болушат. Мисалы, ФСМСда *ата-эне* үч дифференциалдык маани (семь): кыйыр тууганчылык, табыгый род (жынысына карата), социалдык орду (эне “мать” баш ийет *ата* “*отец*”); ФСМС ата-чоң ата мында да үч дифференциалдык маани бар: жаш деңгээли, түрдүү хронологиялык абал, туугандык катыштар болуп саналат.

Эми бир нече сөз *ата* “*отец*” тууганчылык терминдин этимологиясы жөнүндө. Биз окумуштуулардын айткан пикирине кошулуп, түрк тилдеринде *ата*ар түрдүүфонетикалык варианттары жалпы элдик тууганчылык терминдери менен тыгыз байланышкан *tata* (салыш. Кээ бир түрк тилдеринин говорлорунда, өзбек, түрк ж.б. *ата, ота, баба, ада, дада, тата* ж.б.). Туугандык *tata* “*ата*” мааниде терминдин келип чыгышы жана этимологиясы жөнүндө М.М.Гухман тата бир топ байыркы

тууганчылык термини болуп саналат, ал белгилүү индоевропалык *pitar* мурда пайда болгон. Ушуга байланыштуу *pitar* туунду сөз катары *pa* уңгу “*коргоо*”(“*охранять*”)<sup>6</sup> маанини туюндурат.

Жалпы түрктилдеринде тууганчылык терминдеринин ички формасы *ата* жана башка анын фонетикалык варианттары “*коргоо*” (“*охранять*”) мааниси менен тыгыз байланыштуу, экстралингвистикалык жактан ата мааниде эркек адамдарга жана жаныбарлар дүйнөсүнө карата айтылышына дал келгендигин көрүүгө болот.

#### Адабияттар:

1. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюрских языков. Общeturские основы на гласные.-М.: Наука, 1977.-с. 200.
2. Севортян Э.В. Көрсөтүлгөн эмгекте. 121-б.
3. Конечная В.Г. Супплетивизм в германских языках. – М.: Наука,1973, -с.15.
4. Новиков А.А. Семантика русского языка. - М.: Высшая школа, 1982, - с. 241.
5. Джафаров Г.Г. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка // Советская тюркология. 1974. №3 - с. 19.
6. Гухман А.А. Доиндоевропейские термины родства в германских языках.//Памяти академика Н.Я.Марра.- М. - Л., 1978, - с. 98-99.

<sup>6</sup> Гухман А.А. Доиндоевропейские термины родства в германских языках.//Памяти академика Н.Я.Марра. - М.- Л., 1978, - с. 98-99.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.